

*Дашковська О. Р.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК СОЦІАЛЬНА ФОРМА ОПОСЕРЕДКУВАННЯ СВОБОДИ

Анотація. У статті автор подає характеристику трьох класичних поколінь прав людини, беручи за основу їх юридичну природу, а не часовий показник їх виникнення. Наводяться аргументи на користь того, що кожне покоління прав людини по-різному опосередковує принцип свободи. Наголошується, що права людини першого покоління найповніше забезпечують свободу людини в суспільстві. Вони є виявом і конкретизацією свободи людини, що визначає їх невичерпність і необмеженість за умови їх законодавчого закріплення й гарантування.

Ключові слова: права людини, свобода, покоління прав людини, юридична природа прав людини, свобода людини в суспільстві, невичерпність прав людини.

Постановка проблеми. У юридичній літературі традиційно використовується класифікація прав людини за так званими поколіннями, які запропонував наприкінці 70-х рр. XX ст. чеський учений К. Васак [1, с. 133], котрий прагнув пов'язати три покоління прав людини з трьома гаслами Французької буржуазної революції – свободою, рівністю й братерством. Надалі акценти змістилися в бік суто хронологічного критерію класифікації – часу визнання та забезпечення відповідних категорій прав людини. За такого підходу виділення різних поколінь прав людини набуло переважно історичного значення, а кількість таких поколінь із часом збільшується. Проте з позицій лібертарної концепції прав людини кожне покоління має принципово різну юридичну природу, яка й повинна визначати цю класифікацію, а не часовий показник їх виникнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Права людини першого покоління, які були встановлені в Новий час, ще називають правами на свободу; вони є безумовними домаганнями людини на вільну самореалізацію в суспільстві й державі [2, с. 406].

Розуміння прав людини першого покоління як домагань на свободу зумовлює їх визначення як природних і невідчужуваних. Свобода – це властивість, яка визначально і природно притаманна людям і виділяє їх зі світу інших живих істот, тому права людини не породжуються державою, а існують через взаємне визнання свободи та поваги членів суспільства один до одного. У цьому сенсі права людини є природними, бо вони формуються незалежно від волі держави, значно раніше від їх офіційного закріплення в законі, є невідчужуваними, оскільки держава не може їх скасувати або обмежити.

Правам людини першого покоління притаманний дозаконодавчий і позазаконодавчий характер; вони не створюються державою, а лише офіційно визнаються, конкретизуються й захищаються. Одночасно права людини є обґрунтуванням необхідності існування держави, виходять від закону, утворюють межі публічно владних (у тому числі й законодавчих) повноважень. Таке розуміння прав людини розпочинається з учення Дж. Локка, а сьогодні розвивається в межах лібертарної кон-

цепції прав людини, що розглядає їх як соціальну форму буття свободи.

Природні та невідчужувані права людини утворюють домагання саме й виключно щодо свободи особистості – абстрактної, формально рівної з іншими людьми можливості самостійного (вільного від зовнішнього примусу) вибору варіанта своєї поведінки, способу розпорядження власними (психофізичними) ресурсами, привласнення інших ресурсів і розпорядження ними. Вимоги певної поведінки інших осіб входять до змісту цих прав лише настільки, наскільки ця поведінка пов'язана із забезпеченням (не перешкоджанням, захистом) свободи. Разом із тим права людини першого покоління не обмежуються тільки негативними правами, які передбачають обов'язок держави утримуватися від втручання в певні сфери соціальної активності людини. Ці права людини більш багатогранні, їх зміст і взаємозв'язок вдало відображає класифікація, запропонована Г. Еллінеком, який виділяв три статуси особи – *status negativus*, *status positivus*, *status activus*, що визначають її становище в державі й суспільстві залежно від того, як держава забезпечує реалізацію та захист цих прав [2, с. 409].

Статус *negativus* формують саме негативні права – домагання на недоторканність у сфері індивідуальної свободи, втручання в яку не можуть ні приватні особи, ні органи державної влади. Негативні права вимагають від держави (органів і посадових осіб, наділених публічно-владними повноваженнями) і приватних осіб утримання від дій, що перешкоджають людині реалізовувати свої свободи. Статус *negativus* утворюють загальновизнані права людини – право на життя, на свободу й особисту недоторканність, недоторканність приватного життя, в тому числі житла та кореспонденції, повагу до особистої гідності, честі й доброго імені, право мати майно у власності, право на свободу розпоряджатися власністю, а також свободу совісті та віросповідання, слова, друку, інформації, думки, переконань, зібрань і об'єднань, праці й іншої економічної діяльності тощо. Причому «при найближчому розгляді неважко переконатися, що ми маємо справу не з окремими правами, а тільки з особливо визнаними напрямками індивідуальної свободи, яка є єдиною й означає вільний від втручання держави стан індивіда» [3, с. 210].

Статус *negativus* як вимога права на свободу, у свою чергу, породжує й домагання її захисту з боку держави, що, власне, зумовлює та виправдовує існування держави. Такі претензії утворюють статус *positivus*, що включає право на судовий і адміністративний захист у разі порушення статусу *negativus* з боку приватних осіб або держави. Статус *positivus* передбачає активні (позитивні) дії з боку держави в особі її органів і посадових осіб.

Статус *activus* формує активного громадянина, який домагається права на участь у здійсненні державної влади – у формуванні державних органів (право обирати й бути обраним), у

прийнятті державних рішень (право на участь в референдумі), у здійсненні публічно-владних повноважень (право на доступ до державної служби), а також має можливість впливати на владу (право на петиції).

Усі права людини першого покоління мають єдину юридичну природу. Це права, що забезпечують свободу людини в суспільстві. Із того, що вони є виявом і конкретизацією свободи людини, визначається їх невичерпність і неостаточність їх будь-якої позитивації, а отже, необмеженість їх будь-якого переліку, який не може бути закритим. Із плином часу такі переліки, що містяться в конституціях усіх демократичних держав, а також у міжнародно-правових актах, істотно розширилися й видозмінилися. Однак сутність усіх «нових» прав (наприклад, права на захист персональних даних, права на генетичну недоторканність) залишається незмінною, тому, по суті, ніяких нових «поколінь» прав людини вони не можуть утворювати.

Права людини другого покоління мають принципово інший характер. Вони почали формуватися на межі XIX–XX ст. і були конституційно визнані в більшості країн світу до середини XX ст., після чого вони утвердилися у формі міжнародно-правових стандартів. Права людини другого покоління знаменували перехід від класичного лібералізму XVII–XVIII ст. до сучасної соціально-правової державності [4, с. 112].

Криза лібералізму на межі XIX–XX ст. продемонструвала недостатність прав людини першого покоління для забезпечення стійкості соціальної організації. Вони були визнані такими, що потребують додаткових гарантій, створення умов, що дають змогу ними користуватися. Життя постійно переконувало, що «свобода, надана кожному, не забезпечувала загального благополуччя. Право вільно мислити виявлялося марним для неосвіченої людини, те саме можна сказати й про всі інші права» [5, с. 177]. «Надана самій собі», людина з об'єктивних причин (вік, хвороба, сімейний стан, брак освіти тощо) не завжди може забезпечити собі прийнятні умови існування. Соціальне розшарування – розбіжність у рівні доходів, умов життя, освіти – постійно посилювалось і почало становити загрозу для миру, спокою та порядку, заснованому на абсолютизації особистої свободи. І тоді до права «щось робити» додалося ще – право «щось отримувати», інакше кажучи, крім можливості діяти, громадяни отримали можливість споживати [6, с. 639]. Права людини першого покоління були доповнені правами соціальними, в яких визнавалося природне продовження основних прав і свобод як необхідна умова їх реалізації.

У найзагальнішому вигляді визнавалося, що право на життя, свободу, особисту гідність і похідні від них права передбачають і право на гідний рівень життя. Пізніше в міжнародно-правових і конституційних актах воно було «розгорнуто» в широкий перелік соціально-економічних і соціально-культурних прав, таких як право на працю, тобто на одержання гарантованої роботи з оплатою, не нижчою за встановлений державою мінімум; право на відпочинок, тобто на робочий час у межах установленої тривалості, оплачувані відпустки і дні щотижневого відпочинку; право на здорові й безпечні умови праці; право на страйк; право на захист від безробіття; право на соціальне забезпечення та соціальне страхування; право на охорону здоров'я й медичну допомогу; право на житло; право на державну підтримку сім'ї, материнства та дитинства; право на освіту; право на користування досягненнями культури; право на сприятливе навколишнє середовище тощо.

Юридична природа соціальних прав досі залишається спірною. Одні дослідники вважають їх однопорядковими з особи-

стими й політичними правами, вимагають одноманітності механізмів реалізації та захисту прав першого і другого поколінь [7, с. 684]. Але більш адекватним видається інше трактування. Західна доктрина традиційно протиставляє соціально-економічним правам так звані «класичні» права людини першого покоління – особисті й політичні. Класичні права людини визнаються абсолютними правами, які обмежують державу, підлягають судовому захисту, тоді як соціальні права у власне юридичному розумінні є не правами, а домаганнями права не на свободу, а на отримання від держави певних матеріальних благ за рахунок перерозподілу національного доходу за допомогою системи прогресивного оподаткування та системи безкоштовних або пільгових послуг у галузі медицини, освіти, забезпечення житлом і тощо чи прямих грошових виплат (пенсій, допомог, стипендій), що гарантують «гідний рівень життя» [6, с. 639]. Права людини другого покоління зазвичай кваліфікуються як цільові, програмні, що зобов'язують державу на соціально орієнтовану діяльність. Отже, соціально-економічні права є не суб'єктивними правами людини, а об'єктивними обов'язками держави, виконання яких залежить від стану її економічного розвитку.

Конституції низки країн світу по-різному закріплюють права людини першого і другого поколінь. Так, у Конституції Польщі економічні, соціальні й культурні права зафіксовані не як суб'єктивні права, що підлягають судовому захисту, а як завдання органів державної влади в певній сфері, які є обов'язковими, але не можуть бути підставою для будь-яких конкретних юридичних претензій окремих осіб [8]. У Конституції Швейцарії соціально-економічні права сформульовані у вигляді «соціальних цілей» (розділ 3), досягнення яких союз і кантони прагнуть у межах своєї конституційної компетенції та наявних у них коштів (ч. 3 ст. 41). При цьому із соціальних цілей не можуть виводитися ніякі безпосередні претензії на державні послуги (ч. 4 ст. 41) [9].

Конституція України всі закріплені в ній права людини (і першого, і другого поколінь) проголошує невідчужуваними, які належать кожному від народження, не передбачаючи будь-яких відмінностей у порядку їх забезпечення й захисту. У юридичній науці та судовій практиці зростає тенденція розглядати закріплені Конституцією України соціальні права не тільки як принципові орієнтири для законодавця, а саме як основні права нарівні з громадянськими й політичними правами за їх конституційною значущістю.

Конституційне право громадян на соціальне забезпечення виявляється через обов'язок держави надати кожному у випадках, зазначених у Конституції, таке забезпечення. Разом із тим проголошення права на соціальне забезпечення не означає, що кожен громадянин наділяється конкретним переліком суб'єктивних прав, наприклад, на отримання пенсії в певному розмірі або з певного віку. Форми та види соціального забезпечення, а також умови й порядок реалізації цього конституційного права визначаються законодавцем, який фактично встановлює зміст соціальних прав.

У рішеннях Конституційного Суду України неодноразово наголошувалося, що до компетенції законодавця належить визначення механізму реалізації права на соціальне забезпечення, у тому числі встановлення видів пенсій, підстав набуття права на пенсію окремими категоріями громадян і правил обчислення їх розмірів; визначення правових підстав призначення пенсій, їх розмірів, порядку обчислення й виплати, включаючи як загальні умови призначення пенсій, так і особливості набуття права на пенсію для окремих категорій громадян; установлен-

ня всіх елементів права на пенсійне забезпечення. За такого механізму реалізації соціальних прав теза про їх природний і невідчужуваний характер, однопорядковість і рівнозначність із правами першого покоління видається декларативною.

Соціальні права завжди обґрунтовувалися насамперед моральними міркуваннями. Як відомо, ідея визнання права на гідне існування вперше була висунута В. Соловйовим у загальному контексті його вчення про право як «мінімуму добра» [10, с. 615]. Забезпечення права на гідне існування у В. Соловйова означає соціальну місію християнської держави, «яка поширює релігійні та моральні засади християнства в усі відносини суспільного життя» [10, с. 617]. Філософи, які прагнули довести правовий характер домагань на гідне існування, теж починали з моральних аспектів. П. Новгородцев констатував, що визнання права на гідне людське існування знаменує один зі «звичайних переходів моральної свідомості у правову» [11, с. 3].

Соціальна діяльність держави за умови своєї виправданості й необхідності поширюється у сфері моральності та соціальної доцільності, не виходить за її межі, навіть якщо здійснюється державою. Права людини другого покоління не можуть бути уподібнені правам, що створює статус *positivus* [12, с. 191], так як вони передбачають домагання не на захист свободи, а на соціальну допомогу, яка в цьому випадку порушує й обмежує свободу.

Забезпечення соціально-економічних прав вимагає розширення державного втручання в життя суспільства й кожної людини. Західні дослідники давно помітили, що система соціальної допомоги не забезпечує можливості повною мірою користуватися свободою, а «вводить своїх реципієнтів зі сфери свободи, вона із самого початку виконувала не тільки функцію підтримки тих, хто опинився переможеним в умовах вільного ринку, а й слугувала способом «нагляду» за ними. Оскільки такі люди продемонстрували нездатність використовувати свою свободу на благо, то їх право самостійно приймати рішення потрібно або скасувати, або призупинити, і приймати рішення за них будуть інші. «Інші» – це державна бюрократія й різноманітні експерти, яких вона для цих цілей використовує» [13, с. 23]. Таке «бюрократичне визначення потреб означає постійну відсутність особистої автономії й індивідуальної свободи». Бюрократи «залишають за собою право розмежовувати справжні потреби та забаганки, ощадливість і марнотратство, розумність і нерозумність, нормальне й божевільне» [13, с. 24]. Причому це стосується як реципієнтів соціальної допомоги, так і тих осіб (соціально сильних, успішних, багатих), за рахунок кого вона, в кінцевому підсумку, надається. Вилучення за допомогою прогресивного оподаткування значної частини доходів, обмеження дії принципу свободи договору державним регулюванням підприємництва та особистого найму і свободи розпорядження приватною власністю різноманітними системами обов'язкового страхування об'єктивно зменшує ту міру економічної й особистої свободи, яку вони могли б мати у своєму розпорядженні в стосунках формальної рівності, яка не скоректована соціальною діяльністю держави [13].

Права людини третього покоління опосередковують відносини між соціальними спільнотами, це так звані колективні права, що належать не окремим людям, а їхнім стійким історично сформованим співтовариствам і реалізуються не індивідуально, а спільно. Права людини третього покоління можна розглядати як своєрідну проекцію індивідуальних прав людини на взаємовідносини соціальних спільнот; вони забезпечують правовий характер цих взаємин і так висловлюють претензії

людини на свободу в соціальному житті, в цьому випадку свободу соціальної самоорганізації, колективного самовизначення.

Права людини третього покоління, зокрема право нації на самовизначення й, відповідно, право на історичну батьківщину, право на опір владі, яка порушує права, опосередковують відносини між соціальними спільнотами, тому їх гарантом, як правило, є не держава (багато в чому це права «проти держави» [14, с. 46]), а світова спільнота, яка зацікавлена в підтримці правового характеру наявного світового порядку. Загалом права людини третього покоління через свою специфіку залишаються поки набагато менше гарантованими (дієвими), ніж права попередніх поколінь. Перехід міжнародних відносин від силової парадигми розвитку до правової відбувається досить повільно й болісно. Утім процес зміцнення будь-яких прав людини ніколи не був швидким і безпроблемним.

До прав людини третього покоління належить і так зване право народу на розвиток – по суті, обов'язок передових країн світу надавати допомогу в соціально-економічному та культурному розвитку народам, які через низку причин живуть в умовах, що не відповідають сучасним уявленням про людську гідність. Тут мова йде про надання насамперед фінансової допомоги, сприяння у створенні сучасних галузей економіки, розвитку соціальної інфраструктури, підготовки фахівців із представників національних кадрів тощо. Визнання цього права породжене нерівномірністю соціально-економічного розвитку країн і народів і зумовленою нею конфліктом між «багатими» та «бідними» націями.

Отже, право народу на розвиток виражає домагання не так на свободу, як на соціальну допомогу, і в цьому сенсі може бути уподібнено правам другого покоління. Це свого роду колективне право другого покоління, екстраполяція прав другого покоління на систему міжнародних відносин. Як і власне права людини другого покоління, право народу на розвиток не є природним і невідчужуваним, воно є «умовним» і залежить від світової спільноти, оскільки нація може претендувати на міжнародну допомогу лише тією мірою, якою інші країни погодяться її надати. Із лібертарно-юридичних позицій право народу на розвиток загалом не може бути кваліфіковано як право, а є морально-політичним обов'язком світової спільноти.

Висновки. Кожне покоління прав людини по-різному опосередковує принцип свободи, проте права людини першого покоління найповніше забезпечують свободу людини в суспільстві, вони є виявом і конкретизацією свободи людини, що визначає їх невичерпність і необмеженість за умов їх законодавчого закріплення та гарантування.

Література:

1. Права человека : [учебник] / под ред. Е.А. Лукашевой. – 2-е изд., перераб. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2011. – 560 с.
2. Еллинек Г. Общее учение о государстве: Право современного государства / Г. Еллинек, д-р, проф. Гейдельберг. ун-та ; под ред. С.И. Гессен. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Н.К. Мартынов, 1908. – Т. 1. – 1908. – 626 с.
3. Шанталь М.-Д. Политические идеи XX века / М.-Д. Шанталь. – М. : Конкорд, 1995. – 226 с.
4. Панкевич О.З. Соціальна держава та права людини «другого покоління» (загальнотеоретичне дослідження) / О.З. Панкевич. – Вип. 11. – Львів : Астрон, 2006. – 176 с.
5. Терещенко Н.Д. Конституционные социальные права личности: история развития и современное состояние в Российской Федерации : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Н.Д. Терещенко. – М., 2004. – 194 с.
6. Четвернин В.А. Государство: сущность, понятие, структура, функции / В.А. Четвернин // Проблемы общей теории права и государ-

- ства : [учебник] / под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 1999. – С. 630–655.
7. Страшун Б.А. Конституция Республики Польша. Вводная статья / Б.А. Страшун // Конституции государств Европы : в 3 т. / под ред. Л.А. Окунькова. – М., 2001. – Т. 2. – 2001. – С. 684.
 8. Конституція Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/poland/poland-g.htm.
 9. Конституція Швейцарії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ditext.com/swiss/constitution.html>.
 10. Соловьев В.С. Оправдание добра / В.С. Соловьев ; отв. ред. О.А. Платонов. – М. : Институт русской цивилизации, Алгоритм, 2012. – 656 с.
 11. Новгородцев П.И. Право на достойное человеческое существование / П.И. Новгородцев, И.А. Покровский // О праве на существование. – М., 1911. – С. 3–5.
 12. Магазинер Я.М. Избранные труды по общей теории права / Я.М. Магазинер. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 350 с.
 13. Бауман З. Свобода / З. Бауман ; пер. с англ. Г.М. Дашевского. – М. : Новое издательство, 2006. – 132 с.
 14. Малевич Ю.И. Права человека в глобальном мире / Ю.И. Малевич. – М. : АСТ, 2004. – 368 с.

Дашковская Е. Р. Поколения прав человека как социальная форма опосредования свободы

Аннотация. В статье автор характеризует три классических поколения прав человека, основываясь на их юридической природе, а не на временном показателе их возникновения. Приводятся аргументы в пользу того, что

каждое поколение прав человека по-разному опосредует принцип свободы. Отмечается, что права человека первого поколения наиболее полно обеспечивают свободу человека в обществе. Они являются проявлением и конкретизацией свободы человека, что определяет их неисчерпаемость и неограниченность в условиях их законодательного закрепления и обеспечения.

Ключевые слова: права человека, свобода, поколения прав человека, юридическая природа прав человека, свобода человека в обществе, неисчерпаемость прав человека.

Dashkovska O. Generations of human rights as a form of social mediation of freedom

Summary. The author describes three classic generation of human rights, based on their legal nature but not on time of their occurrence. The article argues that each generation of human rights mediate the principle of freedom in different ways. It is noted that the first generation of human rights is most fully ensure freedom of the individual in society. They are a manifestation and concretization of human freedom, which determines their inexhaustible and unbounded in terms of their legislative recognition and support.

Key words: human rights, freedom, generation of human rights, legal nature of human rights, human freedom in society, inexhaustible of human rights.